

шляхціц-махціц кундэлю сын !” (Гл.: Легенды і паданні. – Мінск, 1983, с. 92).

У часткі насельніцтва Беларусі пра шляхту як спецыфічным прывілеяваным класе насельніцтва ў мінулыя часы, які ў асобныя перыяды нашай дзяржавы дасягаў 20% ад усяго насельніцтва, склалася ўражанне, што шляхціцы жылі за кошт эксплуатацыі простага люду. Яны адрозніваліся празмернай ганарлівасцю, жыравалі за кошт эксплуатацыі сялянства, бавілі час у п’янстве, гульнях і зусім былі не ахвочыя да любой працы...

Аднак гэта было не заўсёды так. Як піша Святаслаў Асіноўскі, шляхта як службылы клас пад час войнаў (а іх было даволі многа) са зброяй у руках павінна была ў любыя часы абараняць Радзіму. Шляхціцы першымі абавязаны былі скласці галаву за караля, вялікага князя і свой народ... Шляхецкі гонар і пустая ганарлівасць – далёка не адно і тое ж. На жаль, як раз шляхецкага, рыцарскага гонару і не хапае многім з нас. Вось тут бы нам і павучыцца ў лепшых прадстаўнікоў шляхецкага роду (Гл.: Святаслаў Асіноўскі. Там, дзе была Неўрыда. – Мінск, 1996, с. 165).

Працэс фармавання прозвішчаў у некаторых выпадках можна прасачыць за асобнымі сацыяльнымі групамі насельніцтва. Так, праваслаўным свяшчэннікам часта раней давалі прозвішча па царкве, прыходу, у якім ён служыў: Пакроўскі, Успенскі, Богаяўленскі, Казанскі, Архангельскі. Асабліва часта гэта здаралася з тымі святарамі, у якіх былі прозвішчы немілагучныя, з негатыўным падтэкстам, утвораныя ад былых мянушак, тыпу Брахун, Слімак, Казёл і інш. Пань, шляхта атрымлівалі прозвішчы ад назваў памесцяў і маёнткаў. Параўн.: шляхціц Казімір Лышчынскі – беларускі мысліцель-атэіст, выпускнік Віленскай духоўнай акадэміі, аўтар атэістычнага трактата “Аб неіснаванні

бога”, быў родам з вёскі Лышчыцы, што пад Брэстам. З крэйзнаўчых прац пра Мсціслаў можна даведацца, што герб Дуброва мелі князі Цеханавецкія. Іх прозвішча паходзіць ад назвы мясцовасці Цеханоўцы.

Зусім позна прозвішчы замацаваліся за простымі людзямі – сялянамі, слугамі феадалаў, рабочымі, рамеснікамі. Так, у Нясвіжы яшчэ ў канцы XVI ст. ліцейшчыкаў, разбяроў, кавалёў, сталяроў і іншых людзей простага саслоўя не было прозвішчаў. У нясвіжскіх квітанцыях падатковага гарадскога збору за 1582 – 1583 гады ўспамінаюцца залатых спраў майстар Сцяпан, разбяр Піліп, каваль Ждан, слесар Пятрусь і інш.

А. Васілеўская/Мінск/

Функцыянаванне назоўніка *прорва* ў прозе В. Адамчыка

Гукоўскі Г.А. пісаў: “Художественно и индивидуально ценное произведение не включает в себя ничего лишнего, т.е. ничего такого, что не было бы необходимо для выражения его содержания, идеи, ничего, даже ни одного звука”.¹ Кожная моўная адзінка, ужытая пісьменнікам у мастацкім творы, – абумоўленая, адзіна магчымая, выбраная з шэрагу іншых, таму цікавым для даследчыкаў мовы мастацкіх твораў будзе вывучэнне ўжывання аднаго слова з шэрагу твораў пісьменніка. Лінгвісты адзначаюць перавагу такога метаду і падкрэсліваюць: “Индивидуальный стиль большого писателя мы узнаем... по той живой гамме контекстуальных значений слова, которая всегда в какой-то мере своеобразна у каждого крупного мастера литературы”.²

У творах В.Адамчыка шмат лексічных адзінак, у якіх максімальна выяўлены іх вобразны патэнцыял. Як правіла, гэтыя

словы з'яўляюцца апорнымі ў разуменні творчасці пісьменніка. На наш погляд, важнае месца ў семантыка-стылістычнай сістэме пісьменніка займае назоўнік *прорва*, які ўжываецца пераважна з пераносным значэннем і выконвае разнастайныя функцыі.

У прамым значэнні слова *прорва* абазначае 'вельмі глыбокі, стромкі абрыў, надзвычай глыбокая расколіна; бездань', у пераносным – 'бязмежная, вялікая глыбіня'. Пісьменнік выкарыстоўвае слова *прорва* з гэтым агульнамоўным метафарычным значэннем у спалучэннях *прорва берага* і *прорва старажытнасці*. Але найчасцей слова ў кантэксце набывае індывідуальна-аўтарскае значэнне.

У спалучэнні з назоўнікамі *сені*, *вокны*, *дзверы* слова *прорва* абазначае 'цёмнае паглыбленне ў чым-н.', прычым метафару заўсёды суправаджае азначэнне *чорны*:

Прыгінаючыся, каб за карак не насыпаліся іскры,
з расчыненых *цёмных*, як *прорва*, *сеняў* выскачыў.
Алесін прымак, Імполь, – трымаў, прыціскаючы да
сябе і згробшы абедзвюма рукамі за ногі, вушатае
цяля. Яно трывожна і баязліва мыкала, азіраючыся на
густое, з дробным лусканнем і трэскам шуганне агню.
І раптам Хрысця ўбачыла, як адтуль, з *сеняў*,
паказалася нечая спіна – мужчына, упіраючыся нагамі
ў парог, цягнуў нешта за вярхоўку. Там, у *прорве*
чорных сеняў, быў чуваць нечы тоўсты голас:

- Но-о-о, пайшла, чаго ты? Чаго ты баішся?
(ЧБ,204).³

Пераносна-вобразнае значэнне слова *прорва* ўзнікае ў кантэксце на аснове параўнання: *прорва* і *сені* аб'ядноўваюцца на аснове семы колеру. Адначасова ў метафары выразна адчуваецца сінестэзія

пачуццяў – зрокавых і асязальных, што праяўляецца і ў словазлучэнні *прорва цёмнаы*:

А электрычка ляцела ў *прорву цёмнаы*, толькі за
вокнамі мільгаў ланцужок цмяных лямпачак, і ўсё бег
па сцяне, цягнуўся чорны тоўсты кабель (КАЛ,127).

Словазлучэнне *прорва сеняў* ужываецца пры апісанні пажару і адыгрывае выяўленчую функцыю: ахопленая полымем хата і чорныя праёмы вокнаў і дзвярэй ствараюць кантрастны і страшны малонак. Гэты вобраз, узнікшы адзін раз, паўтараецца далей, пры апісанні пажару пісьменнік зноў і зноў вяртаецца да яго: спалучэнні *чорная прорва хаты*, *чорная прорва акна* набываюць выразную адмоўную канатацыю, якую актуалізуе, узмацняе прыметнік *чорны*.

Негатыўнае адценне набывае словазлучэнне са словам *прорва* і ў іншых творах В.Адамчыка: пісьменнік карыстаецца метафарай, калі апісвае непрыемныя, часам трагічныя падзеі: у "Чужой бацькаўшчыне" – пажар, у "Днях ранняй восені" – бойку, у "Дзікім голубе" – смерць Марціна Дзікуця, у рамане "І скажа той, хто народзіцца" – высылку сям'і Вайтовіча – *чорная прорва сяней*:

Гармонік, густа выпусціўшы апошні дух,
нечакана сціх. Бабы процьмаю збіліся ля парога,
запапталіся і палахліва замільгалі ў *чорную прорву*
сяней (ДРВ,435). Каля хаты Марцін трохі выпрастаўся.
Маці памагла яму падняцца на парог. Ён узяўся рукою
за клямку і ўваліўся ў *чорную прорву сяней* (ДГ,52).
Туды ў *чорную прорву* з чырвонаармейцам скоранька
ўсунуўся Цярэшка (СТ,301).

Метафарычныя словазлучэнні з назоўнікамі *прорва* звязваюцца са значэннем страты, якое найбольш трагічна, найбольш ярка

выяўляецца ў рамане “Голас крыві брата твайго” пры апісанні гумна, у якім паляць нявінных людзей:

Гумно, нібы вышчарыла свой чорны бяззубы рот, нечакана расчынiлася. І наступаючы, падціскаючы коньмі, казакі пачалі ўганяць у *чорную*, вышчараную *прорву яго* невялікі варухлівы, што закіпеў мурашнікам, натоўп хутаранскіх кабет і дзяцей (ГК,151).

Лагічнай становіцца метафара *прорва магілкі*, дзе дадатковае значэнне страты дамінантнае:

Плакала больш за ўсіх, мусіць, яна, Хрысця, калі немалады, ружовашчокі ксёндз, у чорнай доўгай сутане, гразнучы ў свежым жвіры, на якім перад *прорвай магілкі* стаяла труна, пачаў адгаворваць казанне (СТ,96).

Словазлучэнні, у якіх метафарызуецца назоўнік *прорва*, могуць выконваць і азначна-характарыстычную функцыю. Своеасаблівы сінкрэтызм функцыі ўласцівы метафары *прорва невядомасці*, дзе слова *прорва* набывае значэнне ‘невядомая далеч’: з аднаго боку, даецца апісанне дарогі, па якой едуць героі аповесці “Падарожжа на Буцэфале”, з другога – перадаецца іх настрой і псіхічны стан:

Напорысты, цягавіты, нібы сялянскі конь, наш Руса-Балт, то падымаючы свой лычаваты радыятар, то апускаючы яго, мірна парываў жалезнымі рысорамі і каціў па няроўнай дарозе ў *чорную прорву невядомасці* (ПБ,257).

Але ўсё ж дамінантным для слова *прорва* застаецца значэнне страты, якое не проста захоўваецца, а яшчэ больш актуалізуецца на

іншым узроўні: назоўнік ужываецца пры апісанні ўнутранага стану чалавека і набывае значэнне ‘непрытомнасць’:

Адчуваючы, што страпіць прытомнасць, што яе могуць убачыць, на голай сіваватай ад моху ялавіцы, Рэпчыха з астатніх сіл, падпихваючы нагою, марудна на боку падсоўвалася да высокага і вастраверхага, як верацяно, ялаўцовага куста. На яе дыхнула густым пахам сырога моху, гаркаватымі ялаўцамі, і яна, учуўшы радасць выратавання, адкінулася на спіну і паплыла зноў у *чорную прорву*... (ГК,158).

Самая незваротная, самая страшная страта для чалавека – гэта смерць, і як найвышэйшая кропка, як канчатковы вынік у разгортванні словаўжывання назоўніка *прорва* выступае метафара *прорва смерці*:

...“А можа, ён (Мазура) жывы?” – зыркiм агнём *шуганула спадзяванне і згасла* зноў. “Няўжо застрэлены?” І Міцю, як вялікая хмара, пакрыла *цёмната вінаватасці*, чаму не прызнаўся, не назваў сваё прозвішча, калі забралі Мазуру. А хіба перамог бы сябе перад *холадам адчаю і страху*, што так абязвечыў і спаралізаваў усяго, не даў нават вымавіць слова. Няўжо чалавек не можа пераступіць мяжу, за якою пачынаецца *чорная прорва смерці*? (СТ,53).

Звяртае на сябе ўвагу агульная метафарычнасць урыўка, яго насычанасць метафарамі з негатыўным адценнем: *шуганула і згасла спадзяванне, цёмната вінаватасці, холад адчаю і страху*. З’яўленне на іх фоне метафарычнага спалучэння *чорная прорва смерці* – натуральнае і лагічнае, абумоўленае кантэкстам.

Такім чынам, можна сказаць, што ў метафарызацыі назоўніка *прорва* адлюстравалася ўяўленне В.Адамчыка пра смерць, як бездань. Семантычна і асацыятыўна блізкая да метафары *прорва смерці* перыфраза *яр пустэчы* ў значэнні ‘смерць’:

Цяпер мая дарога раптоўна абрываецца перад глыбокім *ярам пустэчы*, калі падумаеш, што ўжо не стрэне цябе, прыпасваючы на паўмежку карову, басаногая маці і не падасць шурпатую руку, кінуўшы граблі на падсушанае, растрэсенае сена, прыжмураны, з дзіцячай ад бяззубага рота ўсмешкай, у вечнай, што скідалася толькі за сталом, кепачцы, здзіўлены бацька (МН,278).

На фоне макракантэксту пісьменніка слова *прорва*, абрастаючы асацыяцыямі, набывае сімвалічнае, абагуленае значэнне ў спалучэнні са словам *свет*:

А маладзейшых страх гнаў далей, у гэтую невядомую *прорву свету*, гаварылі ўсе, што немцы гвалцяць дзяўчат, адразаюць ім грудзі (ЧБ,42).

У гэксце тэтралогіі “Чужая бацькаўшчына”, “Год нулявы”, “І скажа той, хто народзіцца”, “Голас крыві брата твайго” метафара *прорва свету* перадае настрой, які пануе ў грамадстве ў час пераломных, страшных момантаў гісторыі – вайны і рэвалюцыі і ва ўзаемадзейні з іншымі словазлучэннямі, у якіх метафарызуецца назоўнік *прорва*, адлюстроўвае адносіны пісьменніка да падзей 1939-1943 гадоў, як да трагічных і страшных падзей у жыцці беларускага народа.

ЛІТАРАТУРА

¹ Гуковский Г.А. Изучение литературного произведения в школе. М.-Л., 1966. – С. 102.

² Поляков М. Вопросы поэтики и художественной семантики. М., 1978. – С. 52.

³ Цытаты падаюцца па наступных выданнях: Дзікі голуб // Раля з адламаным вечкам. Мінск, 1978. (ДГ) Дзень ранняе восені // Выбраныя творы: У 3 т. – Мінск, 1995. – Т.1. (ДРВ) Голас крыві брата твайго. Мінск, 1991. (ГК) Калі ападае лісце // Дзікі голуб. Мінск, 1972. (КАЛ) Маладзіковая нядзелька // Голас крыві брата твайго. (МН) Падарожжа на Буцэфале // Выбраныя творы. – Т.1. (ПБ) І скажа той, хто народзіцца. Мінск, 1987. (СТ) Чужая бацькаўшчына // Выбраныя творы. – Т.1. (ЧБ)

Ф. Д. Клімчук /Мінск/

Пра некаторыя палескія архаізмы

Палессе, як вядома, наогул лічыцца адной з найбольш архаічных славянскіх зон. Я спынюся толькі на асобных архаічных рысах, зафіксаваных у палескіх гаворках.

У 1933 г. я пачуў гаворку вёскі Лука Глінкаўскага сельсавета Столінскага раёна. На нейкую чвэрць хвіліны я тады страціў адчуванне часу. Мне здалося, што я “праваліўся” ў XII-е стагоддзе... Чаму так атрымалася? Выявілася, што ў гаворцы вёскі Лука зычныя [д], [т], [з], [с], [н] перад *е, *і(и) цвёрдыя невялярызаваныя або “паўмяккія”, у той час як перад *ы (як і ў многіх іншых пазіцыях) яны цвёрдыя велярызаваныя, а ў пэўных пазіцыях “звычайныя” мяккія: *д' ен', т' ен' ёр, д' ёрево, з' емл'а, с' ело, н' ёбо, до с' еб' ё, ход' іт' и, роб' іт' и, з' імá, с' іла, гон' іт' и,*